

СПАДКОВЕ ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ- ЮРИСТІВ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

БАНДУРКА Олександр Маркович - доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-0240-5517>

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, Заслужений працівник освіти України

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

УДК 340. 123(092)

В статтє рассматриваются основные аспекты исследований дореволюционных ученых- историков права относительно наследственного права периода Давней Руси, разработка ими вопроса об исторических предпосылках и эволюции наследственного права на Руси. Анализируется, как освещался этот вопрос такими учеными как И.Д. Беляев, М.Ф.Владимирский-Буданов, В.Г. Демченко, К.А.Неволин, В.М. Никольский, В.И.Сергеевич, А.Н. Попов, П.П.Цитович, Г.Ф Шершеневич и другие.

Ключевые слова: история права, ученые - юристы дореволюционного периода, наследственное право, древние славяне, Киевская Русь.

Постановка проблеми

Слід відзначити, що проблеми історії спадкового права Давньої Русі вивчаються майже двісті років, проте ця проблема в цілому, а також окремі її аспекти і донині не зникли з планів наукових досліджень сучасних учених, які розвивають та конкретизують наукові здобутки колег з позаминулого століття. Багато з висловлених тоді ідей не втратили до нашого часу свого наукового значення, на них спирається сучасна наука цивільного права.

Стан наукової розробки проблеми

Даний аспект проблеми – про спадкування в історії вітчизняного права – досліджували сучасні вчені С.І.Карпов[1], Т.О. Брючко [2], С.О. Рибаківа[3], та деякі інші. Проте вони розкрили лише окремі тенденції у становленні спадкового права доби Київської Русі, а конкретний внесок та думка багатьох вчених вказаного періоду з цього питання ще не знайшла свого висвітлення. Саме це і буде змістом нашої статті і її новизною.

Виклад основного матеріалу

Найбільша увага серед проблем цивільного права Київської Русі в роботах дореволюційних учених приділялася спадковому праву. Як відзначають сучасні вчені – історики права: «З часів Давньої Русі охорона прав і законних інтересів спадкодавця як власника майна залишається принципом спадкового права»[1].

М.Л. Дювернуа (1869 р.), аналізуючи роботи своїх сучасників, звернув увагу на основну особливість їх робіт у цій царині: «Як правило, у наших дослідженнях про спадкове право береться до уваги не стільки питання про спадок, скільки питання про те, які особи мають право спадкувати, хто йде попереду і йде наступним за відсутності найближчих претендентів, словом, під спадкуванням

розуміють власне порядок спадкування» [4, с.141].

Інший професор – історик права Й.В. Турчинович (1853 р.) показав процес еволюції спадкування у стародавні часи: «Як скоро з'явилися розподіли, з ними разом зруйнувалася і первісна спільність сімейного майна. Кожен, відділяючись від сім'ї, набував виняткового права на свою частку, але в той же час відмовлявся від претензій на частки інших осіб. Разом з розподілами з'явилося перше поняття про спадкування» [5, с.46-47].

Інститут спадкування за Руською Правдою відрізняється найбільшою стійкістю, найбільшою непіддатливістю усіляким різким змінам з боку законодавчої влади – підкреслював професор Харківського університету П.П. Цитович (1870 р.) [6, с.27].

М. Ф. Владимирський-Буданов (1907 р.) приділив увагу історичним передумовам та еволюції спадкового права на Русі. Він відзначив, що історичною підставою права спадкування служать союзи осіб, що влаштовуються самою природою, - сім'ї і роди. Спочатку усі майнові права належать усім членам сім'ї або роду в сукупності. Смерть глави сім'ї або іншого члена її лише переставляє порядок тих, що беруть участь у спадкуванні. Зразком цього порядку може служити родове володіння Рюриковичів Руською землею. При повному пануванні такої спільності прав сім'ї або роду спадкового переходу майна існувати не могло, бо смерть особи не обумовлювала переходу прав [7, с.484]. Уроженець Херсонщини, професор Г.Ф. Шершеневич бачив сутність історичного розвитку спадкового права в тому, що цей процес відбувався паралельно зі зростанням індивідуалізму і поступовим ослабленням зв'язку між членами спорідненого союзу [8, с.620].

Специфіка розуміння спадкових стосунків з прийняттям на Русі християнства значною мірою змінилася. Еволюція руського спадкового права йшла самобутнім шляхом, включаючи елементи іноземних правових систем (передусім візантійських), змінюючи їх відповідно до національних, політичних і економіко-соціальних реалій Давньої Русі. Тому в нормах Руської Правди переплелися як споконвічно староруські норми, трансформовані із звичаєвого права,

так і нові положення, привнесені під впливом церкви [1].

З приводу існування спадкування за заповітом у Київській Русі дореволюційні вчені розділилися на дві групи. Частина з них (більша) вважала, що такого спадкування по суті не було, так як рівень правової думки був не настільки ще високим, щоб воно могло виникнути. Такими були, наприклад, погляди про розвиток руського спадкового права в Київській державі, які захищали О.М. Попов, О.П. Куніцин, І.Губе, В.Г. Демченко, П.П.Цитович, М.Ф.Владимирський-Буданов, М.О.Рожков, П.І.Беляєв, М.М. Товстолес, М. М. Ковалевський, М.М. Алексєєв. Число ж прибічників погляду про безумовну свободу заповіту було меншим: А.Ф.Рейц, К.О.Неволін, І.Д.Беляєв, Б.М.Чичерін, В.М. Нікольський, В.І.Сергєєвич.

Ось що писав з цього приводу М.Ф.Владимирський-Буданов: «Точне розрізнення спадкування за законом і за заповітом не може бути приписано часам прадавнім. У історичній спадкоємності не можна говорити ні про переважну давність заповідального спадкування, ні навпаки. Первинно обидва способи спадкоємства невиразні, бо закон замінюється звичаєм, а звичай складається з проявів волі приватних осіб» [7, с.485].

Усе ж слід відзначити, що Руська Правда свідчить про відсутність на Русі у той час спадкування по заповіту в сучасному розумінні. Право власника майна з питання передачі своїх прав на випадок смерті було жорстко обмежене інтересами громади і роду, внаслідок чого єдиними повноправними спадкоємцями померлого могли бути або князь, або діти з переважним правом осіб чоловічої статі.

Як відомо, в Руській Правді розрізняються заповіт – «ряд» - і спадкування без заповіту. Але за внутрішньою суттю того і іншого між ними немає істотної відмінності. «Ряд», або, за термінологією договору Олега, «обрядження», є заповідальне розпорядження. Але зміст цього розпорядження не є призначенням спадкоємця (у чому полягає уся суть римського тестаменту), а лише розподіл майна між готовими (законними) спадкоємцями. П.П. Цитович вважав, що незалежно від

того, чи був «ряд», чи ні, спадкоємці і в тому, і в іншому випадку будуть ті ж самі [6, с.59].

Отже, первинний заповіт є лише розподілом майна між законними спадкоємцями. Руська Правда не надає ані найменшого права припускати, що заповідач міг призначити спадкоємцем сторонню особу ні тоді, коли у нього є діти, ні навіть тоді, коли у нього їх немає. «Руська Правда, - писав М.А. Дювернуа, – не тільки не боїться назвати волю вмираючого батька, вона зарані освячує її, не стримує нічим» [4, с.327-328].

Право робити заповіт приписується в Руській Правді лише батьку і матері стосовно дітей і чоловіка на виділ дружині, чим вкрай підтверджується вказане нами поняття про «ряд» Руської Правди [7, с.489].

Спочатку закон не втручався в порядок спадкоємства: кожного разу батько сімейства, за згодою інших членів сім'ї, розподіляв майно на випадок смерті. Постанови Руської Правди про спадок були на той випадок, коли хтось помре без ряду. Кожен батько розподіляв майно між своїми дітьми. Тому і закон, коли не залишилося заповіту, намагався розподілити майно померлого так, як би зробив це сам спадкодавець, якби він встиг розпорядитися. Таким чином, спадок згідно із законом є не обмеженням волі заповідача, а доповненням її; і те, і інше, по суті, тотожне.

П. П. Цитович вважав, що хоча в Руській Правді немає заповідального спадкування, але посіяні його зерна, подані такі його норми, з яких згодом виросте заповіт, як інститут, що не має нічого спільного з сімейними стосунками та зв'язками та такий, що тримається лише на суб'єктивному свавіллі [6, с.73].

Аналізуючи основні аспекти спадкоємництва, вчені відзначали, що коло осіб, що закликаються до спадку згідно із законом, є сім'єю в найтіснішому сенсі - союз подружній і союз батьків і дітей. Спадкують тільки діти померлого, а також у розділі майна, тобто у спадку в неточному сенсі, бере участь його вдова і церква. Ніхто з інших осіб (наприклад, побічних родичів) до спадку не закликається. Руська Правда визначає загальний порядок спадкоємства згідно із законом у двох перших своїх статтях про спадок (103 і

104); тут вона розрізняє порядок спадкоємства у смердів, з одного боку, і в бояр, боярської дружини і людей - з іншого. У першому випадку спадок переходить «дітям» у власному сенсі, тобто особам чоловічої статі; якщо ж їх немає, а є дочки, то ці останні, не отримуючи спадку, отримують лише виділ посагу. П.І.Беляєв (1858 р.) у зв'язку з цим писав: «...право спадкування в общинників, смердів обмежувалося лише синами, дочки отримували лише посаг» [9, с.26]. К.Д. Кавелін (1860 р.), пояснюючи значення та сутність цього положення, зауважував: «Такий виділ, не розриваючи, звичайно, її кровних, родинних зв'язків з рідною сім'єю, все-таки зробить її чужою майновим інтересам, які зв'язані у одне ціле своєю приналежністю даній сім'ї» [10, с.485].

В інших станах суспільства, як передбачалося законом, за відсутністю синів, спадкують і дочки. У першому випадку при відсутності синів, у другому - синів і дочок, майно, що залишилося, стає виморочним і йде князеві.

П. П. Цитович висував, за його виразом, дві догми щодо спадкування: а) спадкоємці – діти взагалі, але перевага надається чоловікам перед жінками; б) за незаміжніми сестрами при братах визнано право на частину [6, с.45]. В.М. Нікольський (1859 р.) вважав, що різниця між заміжними і незаміжніми дочками головним чином у тому, що одні вибули, віддалилися від свого дому, рідної сім'ї, а інші ж поки що залишаються у будинку свого батька [11, с.373].

М.Ф. Владимирський – Буданов розглядав це питання дещо ширше і багатоаспектніше, пов'язуючи все це також і з державною службою: «Нерухоме майно обтяжене службовими обов'язками стосовно державної влади; обов'язки ці (переважно військову службу) жінка особисто виконувати не може. Але в Руській Правді такого мотиву немає: майно, про яке вона говорить взагалі у своїх статтях про спадок, є двір, статок, прибуток (рухомість). Тут має бути присутньою інша причина загальнішого характеру: цією причиною є первісна сімейна основа права спадку: сім'ю продовжують сини, а не дочки; вийшовши заміж, дочка засновує іншу сім'ю» [7, с.495].

Г.Ф. Шершеневич (1907 р.), пояснюючи, чому зі спадкування виключаються дочки та спадкують лише сини, писав, що це пов'язано з характером первісної сім'ї, її безперервністю, а з іншого боку, непостійністю, неміцністю зв'язків жінки з сім'єю, де вона народилася [12, с.470].

При розгляді цього питання у вчених виникала ціла низка питань, на які вони намагалися відповісти, і, звичайно, думки ці не завжди сходилися. Це, зокрема, стосувалося таких питань: чи закликаються до спадкоємства побічні родичі? Чому не згадуються подальші низхідні - онуки і т. д.? Слід відзначити, що на виникнення цих питань вплинув стан та процес розвитку цивільного права у сучасному вказаному вченим XIX ст., тобто пізнішими умовами права спадкування. Наприклад, О.М. Попов поставив питання: чому у Руській Правді немає згадки про внуків? На це він сам відповів так: «Руська Правда ніде прямо не перераховує спадкоємців, а згадує щодо особливих випадків. Тому через просте замовчування про внуків не можна говорити, що вони зовсім виключалися зі спадкування. Батько, діти і внуки є нерозривними членами сім'ї, тому всі вони повинні спадкувати» [13, с.112].

В.М.Нікольський вважав, що в епоху Руської Правди коло спадкоємців поширюється і на бічних родичів. Він припускав, що Руська Правда в згаданих двох статтях відображає не загальний порядок спадкоємства, а спеціальний: власне, нібито загальний порядок спадкоємства усіх вільних осіб закликав до спадкоємства і бічних родичів, але з цього порядку виключаються смерди та бояри і дружинники. М.Ф. Владимирський – Буданов з цього приводу писав: «Як той, так і інший стан складаються з осіб, залежних від князя через особисті стосунки. Смерди - це нижчий безземельний клас, переважно сільських обивателів. Вони жили і працювали на князівських або (що те ж) громадських землях, володіючи майном лише на правах користування» [7, с.489-490].

На думку П. П. Цитовича, і тут, тобто стосовно смердів, немає ніякого винятку; він вважав, що і після смердів спадок тільки тоді йде князеві, коли у смердів не залишилося дітей взагалі, як чоловічої, так і жіночої статі

[6, с.37]. М.Ф. Владимирський – Буданов це заперечує, вказуючи, що «якщо все це так, то тоді немає чого було окремо говорити про спадок смердів, в протилежність боярському і людському. Що ж стосується бояр і боярської дружини, то виведення В.М. Нікольського має бути визнане абсолютно помилковим: в епоху 3-ої Руської Правди, тобто у XII - XIII ст., клас цей має бути визнаний цілком вільним від особистої залежності від князя. Крім того, сама Руська Правда ясно вказує, що порядок спадкоємства, зображений у ст. 104, є порядком загальним, а не спеціальним: сама стаття ця надписується: «...про боярський спадок і про людський», тобто про спадок «людей» - термін, під яким розуміються усі вільні громадяни. Таким чином поза сумнівом, що Руська Правда допускає спадкоємство тільки дітей, але виключає від спадкоємства дочок у стані смердів [7, с.491].

В.І. Сергеевич (1867р.) підкреслював значення сім'ї у спадкуванні, наголошуючи, що у цьому сенсі рід вже не мав значення: «Стосовно одного з найважливіших людських інтересів, відносно власності - рід не виявляє ні найменших ознак буття; усіляка сім'я розглядається як самостійна установа, поза зв'язком з іншими сім'ями того ж роду» [14, с.45].

М. Рождественський писав, що лише діти могли отримати спадок. Якщо не було дітей, то особа вважалася померлою ніби без роду. Майно, яке залишилося після нього вважалося ніби безхозним і відходило князю [15, с.33].

Руська Правда говорить тільки, що якщо батько помре без ряду, то будинок переходить усім дітям, і не входить в подальші і детальні пояснення, але з цього виразу сам собою витікає порядок рівного розділу майна. З цього зроблено один виняток, що батьківський двір в усякому разі залишається на користь молодшого [15, с.35]. Це не означає, що це мінорат. Мотив закону *не більше, а вірне* забезпечення молодшого, який може залишитися малолітнім і повинен мати готовий дах.

В.Г. Демченко взагалі допускав спадкоємство по праву представлення нащадків у разі відмови від спадку самого спадкоємця, ґрунтуючись на визнанні відмови від спадку суто особистим актом, що не стосується прав на спадок інших осіб, а також виходячи

з того, що ті, які закликаються до спадкоємства по праву представлення, спадкували в силу кровної спорідненості із спадкодавцем, а не в силу згоди на те спадкоємця, що відмовився [16, с.110].

Вчені відзначали, що різниця в порядку спадкоємства після матері і батька ґрунтується на тому, що мати залишається главою і продовжувачем влади в сім'ї лише тоді, коли сім'я залишається неподіленою. П. Цитович писав, що від волі матері залежить, чи утримувати від розкладу колишню сім'ю, зв'язуючи її воедино під своїм авторитетом [6, с.109]. Теж саме писав і К. Неволін (1857 р.), називаючи таке становище не юридичним, а природним [17, с.88].

І.Д. Беляєв зазначав, що стан вдови ніскільки не зміниться, якщо вона навіть вийде заміж, але тільки не виходячи з двору, не виходячи з дому свого колишнього чоловіка [9, с.42].

В.Я Шульгін (1850 р.) писав з цього приводу таке: «Удові здавна надавалася частина з майна чоловіка, яка складалася, вірогідно, з посагу та віна. Недоторканність цієї частини гарантована ще з договору Олега з греками» [18, с.67]. М.Рождественський вказував, що існувала різниця між нормами щодо вирішення цього питання в Руській Правді та Кормчій книзі. За Кормчою книгою у випадку, якщо після чоловіка не залишається ніяких родичів, то вдова отримувала половину всього маєтку, а друга половина відходила церкві та жебракам [15, с.12].

Висновки

Таким чином, дослідження вчених до революційного періоду показали, що у добу Давньої Русі особливості правового регулювання спадкового права пояснюються двома основними чинниками. Першим чинником є недостатня розвиненість цивільно-правових відносин у період становлення феодальних відносин. Відповідно, право власності окремих осіб значною мірою було обмежене. Торкнулося це обмеження і спадкових прав. Передусім, це положення знайшло своє відображення в обмеженні волі спадкодавця у разі складання заповідального розпорядження. Він мав право залишити спадок лише власним дітям. Право заповідача передати своє майно за відсутності дітей

іншим низхідним родичам (онукам) прямо в законодавчих актах не міститься і виводиться дослідниками з характеристики їх норм логічно. Другий основний чинник, що впливав на правове регулювання спадкового права в період Київської держави, - становлення на Русі християнської церкви і її установ. Узявши під свій контроль сімейні стосунки, церква не могла залишити без уваги і питання спадкового права, що неминуче виникають при розпаді однієї сім'ї у разі смерті її глави і, як наслідок, утворенні нових. Незважаючи на наявність певних пропусків і недоліків в джерелах, що фіксували норми спадкового права на початкових етапах формування письмового староруського права, нормативні акти того періоду, як вважали дореволюційні вчені, характеризують досить високий рівень правового регулювання цього комплексу правовідносин.

Література

1. Карпов С.И. Исследование в истории отечественного права//URL.: <http://www.disserscat.com/content/nasledovanie-v-istorii-otechestvennogo-prava-ix-xvi-vv>
2. Брючко Т.А. Раздел наследства в русском законодательстве (исторический обзор// URL.:<http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=4&art=1088>
3. Рыбакова С.А. История зарождения и становления наследственного права в России // Марийский юридический вестник.2008. Вып.6.С.33.
4. Дювернуа Н.Л. Источники права и суд в древней России. Опыт по истории русского гражданского права.М.: Университет. тип., 1869. 415 с.
5. Турчинович О. В.О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. СПб: тип. Э. Веймара, 1853. 58 с.
6. Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков: Унив. тип., 1870. 173 с.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд.5. Спб – Киев: Изд. книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. 696с.
- 8.Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права.Тула:Автограф, 2001. 720 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються основні аспекти досліджень дореволюційних вчених-істориків права щодо спадкового права доби Давньої Русі, розробка ними питання про історичні передумови та еволюцію спадкового права на Русі. Аналізується, як висвітлювалося це питання такими вченими як І.Д. Беляєв, М.Ф.Владимирський-Буданов, В.Г. Демченко, К.О.Неволин, В.М. Нікольський, В.І.Сергеевич, О.М. Попов, П.П.Цитович, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Ключові слова: історія права, вчені – юристи дореволюційного періоду, спадкове право, стародавні слов'яни, Київська Русь.

9. Беляєв І.Д. Наследство без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. М.: В Университетской типографии, 1858. 140 с.

10. Кавелин К.Д. Взгляд на историческое развитие русского порядка законного наследования и сравнение теперешнего русского законодательства об этом предмете с русским, французским и прусским: Актовая речь в Петербургском университете, 1860 г.)- *Современник*, 1860. Кн. 2. Отд. I. С. 455-540.

11. Никольский В. О началах древнейшего права наследования: Историческое рассуждение. М.: Унив. тип., 1859. 412 с.

12. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья Е.А. Суханов. М.: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.

13. Попов А.Н. Об опеке и наследованию по Русской Правде *Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных*. В 2 ч. Ч. 1-2 / изд. Д.В. М.: Тип. Августа Семена, 1845.- 310 с.

14. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. М.: Типография А.И. Мамонтова, 1867. 426 с.

15. Рождественский Н. Историческое изложение русского законодательства о наследстве. СПб.: тип. Н. Греча. 98 с.

16. Демченко В. Г. Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву. Вып. 1. Киев, б/м, 1877. 116 с.

SUMMARY

The article deals with the main aspects of the research of pre-revolutionary scholars of historians of law on the hereditary law of Ancient Russia, the development of the question of historical preconditions and the evolution of inheritance law in Russia. The evolution of the Russian hereditary law proceeded in a unique way, including elements of foreign legal systems (primarily Byzantine), changing them in accordance with the national, political, and economic and social realities of Ancient Russia. Therefore, in the norms of the Russian Pravda, both initially old Russian norms, transformed from ordinary law, and new provisions brought under the influence of the church were intertwined. Regarding the existence of inheritance by testament in Kievan Rus, pre-revolutionary scientists divided into two groups. Some of them (large) believed that such inheritance was essentially non-existent, since the level of legal thought was not so high that it could arise. The number of supporters of the point of view of the unconditional freedom of the will was less. Investigations of the scientists of the pre-revolutionary period showed that in the era of Ancient Rus, the peculiarities of legal regulation of inheritance law are explained by two main factors. The first factor is the lack of development of civil-legal relations during the period of feudalism. Accordingly, the ownership of individuals was largely limited. It concerned this limitation and hereditary rights. The second major factor that influenced the legal regulation of inheritance law during the Kiev state was the formation of a Christian church in Russia and its institutions. Despite the existence of certain passages and shortcomings in sources, the norms of inheritance law were fixed at the early stages of the formation of written ancient Russian law; normative acts of the period considered by pre-revolutionary scholars characterize the rather high level of legal regulation of this complex of legal relations.

Key words: history of law, scientists - lawyers of pre-revolutionary period, hereditary law, ancient Slavs, Kievan Rus.

17. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. Ч. 1 : введение. Кн. 1 : О союзах семейственных. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1857. 444 с.